

"לא תהיה גלות נוספת" - בחינה מחודשת

(תגובה למאמרו של הרב ארי יצחק שבט, צהר כא)

הרב ארי יצחק שבט טען במאמרו כי לא תיתכן גלות נוספת. לשיטתו, הדרך אל הגאולה עדיין יכולה להיתקל בירידות ובמשברים, אך אין ספק שאנו בדרך הבטוחה אל הגאולה השלמה. תחילה אבהיר כי במאמר תגובה זה אינני בא לעסוק בשאלה ההגותית-פילוסופית, אלא בעיקר בהשלכות מעשיות, ולפיכך יש חשיבות מרובה לעיון בה.

שלוש נקודות מרכזיות היכולות לצאת מהאמירה "לא תהיה גלות נוספת" הן:

1. **ביטול השכר והעונש.** תולדה של האמירה השוללת גלות נוספת היא רפיון ציבורי. אם אין גלות שלישית אזי אפשר להבין כי אין צורך במעשים של ממש כדי לקרב את הגאולה. אציין כי ברור לי שהרב שבט לא סובר כך, אולם בכל זאת ניתן לגזור את המסקנה הזאת מדבריו.
2. מדברי הרב שבט יוצא כי זהו חוסר ביטחון בקב"ה לבחון את המציאות בצורה ריאלית ורצינונית, אם מובטח לנו כי לא תהיה גלות נוספת.
3. הרב שבט אינו היחיד הטוען טענה זאת. הרב יוסף קלנר בספרו 'פלורליזם, פנטיזם כלליות' (עמ' קז) סובר כי "אם יגלה ויבוטל שוב הישוב היהודי ממדינת ישראל, כי אז בטלה היהדות". טענה זו הופכת את האמירה כי "לא תהיה גלות נוספת" לאחד מעיקרי היהדות (גם כאן לא בהכרח שהרב שבט יסכים לכך). לאור דברים אלו ברור כי יש צורך בעיון מחודש באמירה ש"לא תהיה גלות נוספת", הן ברמה העקרונית והן בהשלכותיה המעשיות.

א. "אתחלתא דגאולה"

1. "שמא יגרום החטא"

הרב שבט פותח את מאמרו בהצגת מספר גאוני עולם שקבעו כי שיבת ציון הנוכחית היא אכן 'אתחלתא דגאולה'. לאחר מכן עובר הרב שבט למקורות שמהם יוצא כי הגאולה השלישית היא הגאולה האחרונה שאין לה הפסק. ומכאן פשוטה המסקנה שלא תיתכן גלות נוספת. לאור זאת יש לחזור ולברר מחדש את משמעות המושג "אתחלתא דגאולה".

בפרקים ט-יב בישעיה מופיעות נבואות אחרית הימים. קיימות מספר גישות בשאלה על מי ועל מה נובאו נבואות אלו. הרמב"ן בתחילת השער השני של ספר הגאולה (עמ' רעה) מביא את הדעות השונות:

הנה הנחמות אשר בתחילת ספר ישעיה רבים אומרים שהם על חזקיהו המלך, מהם מתייחסות אליו (באמת) ומהן מעורבות... ורבים אמרו כי הנחמות על תנאי, וכיוון שלא עבדו כראוי, אבדו הטובות ההם.

לאחר מכן מביא הרמב"ן את גישתו (עמ' רעז):

ואולם מצאתי לחכמים ז"ל בזה קשר, צריכים אנחנו להתיר אותן. אמרו בהגדת חלק (סנהדרין צד, א): "ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח, וסנחריב גוג ומגוג" כו'. וזה ענין פלא, וכאשר עיינתי בו ראיתיו מקיים דברים הרבה, כי כן תמצא אותם ז"ל שהם פורשים תמיד הכתובים

האמורים על חזקיהו לעתיד... **ולכן נראה כי אצלם כל הפרשיות האלה אשר בהן הנחמות הגדולות נאמרו לנביא על צד העתיד לישראל ולזרע דוד שהוא אמר מלכם לעולם, ועל צד התנאי הייתה הכוונה בחזקיהו המלך.** כי אם היו ישראל וחזקיהו המלך חוזרים בתשובה שלמה היה מביא אותם ואומות העולם שרובם עם סנחריב בדין העתיד, ומאבד אלו מפני אלו. אך כאשר הגיע הזמן ולא נגמרה זכותם, אולי גם כן לא נתמלאת סאתם של אלו, ונתן עליהם הדין להאריך להם עוד - בטל התנאי חזקיהו ונשארו הטובות והנחמות ההם על המלך המשיח תחתיו מבניו, ונתקיימו מקצתם עמו ועם דורו, כפי הראוי להם, **כי כן ענין הא-להים עם כל אדם ועם כל דור, מזומן להיטיב כפי הזדמנותם לקבל הטוב.**

ובהמשך (עמ' רעט):

והנה נתבאר מן הדברים כי הנחמות החזקות אשר אמר ישעיהו ע"ה שלא נאמרו בלשון תשמעו, ואם תעבדו, עתידות הן לבוא על כל פנים, **והוא לא פירש אותן על חזקיהו המלך כי היו באות בימיו על כל פנים, רק על ישראל ועל מלכות בית דוד...** ומה שנתקיים נתקיים ומה שלא נתקיים עתיד הוא, ויבוא באמת.

הרמב"ן טוען שהנבואות נובאו על עם ישראל ומלכות בית דוד בכלליות ולא על דור ספציפי. ביכולתו של כל דור לממש את הנבואה, וכך היה בימי חזקיהו שחלק מן הנבואה אכן התממש בימיו, אך למרות זאת דורו של חזקיהו נשאר לבסוף רק כפוטנציאל משיחי שלא התממש. דורו של חזקיהו התחיל כבר בעצם את הגאולה האחרונה, תקופתו הייתה 'אתחלתא דגאולה', אך לאחר שחטאו חזר המצב לקדמותו¹.

וההקבלה פשוטה. אנו חיים כיום בדור של 'אתחלתא דגאולה' אך 'העניין הא-להי' ימשיך לחול עלינו רק אם נפעל בהתאם, מכיוון שכדברי הרמב"ן הוא חל על כל דור כפי הכנתו לקבל את הטוב². לפיכך, קיים החשש מגלות נוספת. רעיון דומה מובא בגמרא (ברכות ד, א):

"עד יעבור עמך ה" - זו ביאה ראשונה, "עד יעבור עם זו קנית" - זו ביאה שנייה; מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרם החטא.

דוגמה נוספת מצויה בירושלמי (תענית ד, ה):

תני ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש "דרך כוכב מיעקב" - דרך כוזבא מיעקב. רבי עקיבה כד הוה חמי בר כוזבה (=כשהיה רואה את בר כוכבא) הוה אמר: דין הוא מלכא משיחא (=זה הוא מלך המשיח). אמר ליה רבי יוחנן בן תורתא: עקיבה, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא יבוא.

נהוג לפרש שר' עקיבא טעה כאשר טען כי בר כוכבא הוא המשיח. אך לא זו הייתה דרכו של הרמב"ם, שכותב (הלי מלכים יא, ג):

1. בפירושו לתורה לוקח הרמב"ן עיקרון זה צעד אחד קדימה. בהתייחסו לסתירה שבין ברית בין הבתרים, שבה נגזר על גלות של ארבע מאות שנה, לבין הנאמר: "ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלושים שנה וארבע מאות שנה", אומר הרמב"ן: "כי הגזירה הייתה ארבע מאות שנה מן היום ההוא (-ברית בין הבתרים) כאשר הזכרנו, והשלושים שנה האלו הם תוספת עליהם בעוון הדור ההוא... (ועוד) שאין שום הבטחה שלא יגרם החטא לבטלה אלא במקום

שבועה". כאן ככל הנראה עוסק הרמב"ן בהבטחה ולא בנבואת נביא, אבל לענייננו אין כלל הבדל.

2. מכיוון שהרמב"ן מדבר על כל דור, אין לחלק בין דור של גאולת "אחישנה" לדור של גאולת "יבעתה".

אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעוונות. כיון שנהרג נודע להם שאינו...

הרמב"ם מסתמך על דרך קביעתו של ר' עקיבא את המשיח ופוסק שמלך המשיח אינו צריך להביא לא אות ולא מופת. ברור מכאן שהרמב"ם סובר שר' עקיבא נהג נכון כאשר הכתיר את בר כוכבא כמלך המשיח. הרמב"ם אף טוען כי כל חכמי דורו של ר' עקיבא היו אתו בדעה זו, ור' יוחנן בן תורתא, שחלק עליו, מוזכר רק פעם אחת בירושלמי ופעם אחת בבבלי (יומא ט, א) - ומכאן שלא היה מגדולי הדור.

מדברי הרמב"ם למדנו שאכן ר' עקיבא לא טעה!² לבר כוכבא באמת היה פוטנציאל משיחי, אלא שגרם החטא ("שנהרג בעוונות"). ודברים אלו מובנים גם מהמשך דבריו של הרמב"ם (הלכה ד):

ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, ויילחם מלחמות ה', **הרי זה בחזקת שהוא משיח**. אם עשה והצליח, וניצח כל האומות שסביביו, ובנה מקדש במקומו, וקיבץ נדחי ישראל, הרי זה **משיח בוודאי**.

אף שהמלך גרם לכל ישראל לילך בדרך ה' (מה שלצערנו עוד לא זכינו שיקרה), עדיין הוא רק "בחזקת משיח", כמו שהיה בר כוכבא, ואומר הרמב"ם ש"אם יעשה ויצליח" בכל אמות המידה הנדרשות - רק אז ייחשב למשיח ודאי, ומלשון הרמב"ם ברור שיש פה מצב של תנאי, אם יעשה ויצליח. מכאן שיכול להיות מצב שלא יעשה או שלא יצליח, והגלגל עלול לחזור אחורנית.

2. הבטחות והתגשמות

בספר הכוזרי (ב, כד) לוקח ריה"ל את העיקרון של דברי הרמב"ם צעד אחד קדימה:

מצאת מקום חרפתי, מלך כוזר! **כי אמנם חטא זה הוא אשר בגללו לא נתקיים היעוד אשר יעד הא-לוה לבית השני**: "רני ושמחי בת ציון! כי הנני בא ושכנתי בתוכך נאום ה'". כי הענין הא-להי עמד לחול עליהם כבראשונה, אילו נענו כולם לקריאה ושבנו לארץ ישראל בנפש חפצה, אבל רק מקצתם נענו, ורובם, החשובים שבהם, נשארו בבבל...

ריה"ל אומר פה שאף שזכריה ייעד לבית השני את השראת השכינה, בכל זאת הדבר לא קרה בגלל שעם ישראל חטא בכך שלא עשה מספיק. בהמשך דבריו מחזק ריה"ל עיקרון זה:

סוף דבר, רק חלק מן העם נענה, ולא בלב שלם, ולכן גמלם הא-לוה כמחשבת לבם ונתקיימו בהם ההבטחות הא-להיות רק במידה מצומצמת, כפי מיעוט התעוררותם; כי הענין הא-להי אינו חל על האדם כי אם לפי הכנת האדם - אם מעט מעט ואם הרבה הרבה.

ריה"ל מדבר כאן על הבטחות א-להיות מפורשות שלא נתגשמו במלואן. הסיבה לכך היא שוב משום שעם ישראל לא עשה מספיק על מנת שההבטחות יתקיימו. ובהקבלה לסוגייתנו - גם

3. טענה נוספת המחזקת הבנה זאת נעוצה בכך שאיננו מוצאים בדברי חז"ל האשמה של ר' עקיבא בעניין, שלא כביקורתם של חז"ל על ר' זכריה בן אבוקולס (גיטין נו, א), למשל.

הבטחה כי "גלות נוספת לא תהיה" עלולה שלא להתממש לבסוף, אם לא נהיה ראויים לה. בדרך זו הולך גם הרשב"ם (דברים ז, ט):

ושמא תאמרו: הואיל ונשבע לאבותינו לתת לנו את הארץ, למה ניוקק עוד לשמור מצוותיו, כי יעשה מה שהבטיח מכל מקום? **על זאת אני משיב לכם, כי אם לא תשמרו מצוותיו - לא תירשו את הארץ. והוא לא יעבור על שבועתו, כי זו היא מידתו** - שומר וממתין הברית והחסד שנשבע לאבות לקיים מה שהבטיחן עד אלף דור לאותו דור שיהיו אוהביו ושומרי מצוותיו.

דברי הכוזרי סותרים לכאורה את דבריו של הרמב"ם בהקדמה למשנה (תרגום הרב שילת, עמ' לג-לד), שלפיהם נבואת נחמה של נביא חייבת להתממש במלואה. ישנן מספר דרכים לישוב הסתירה:

1. הכוזרי מדבר על נבואה שהתגשמה במידה מצומצמת, וגם הרמב"ן מדגיש כי הנבואה על חזקיהו התגשמה באופן חלקי. ניתן לומר כי הנבואה בעצם התגשמה אך לא במלוא עוצמתה, וכך אין הדבר סותר את דבריו של הרמב"ם.

2. הרמב"ם קבע כי לנביא אסור לסתור את מצוות ה', אך לאחר שהנביא אומת יכול הנביא להורות על ביטול מצוה בתור הוראת שעה. יכול להיות שכך הם הדברים גם לגבי נבואת נחמה. כאשר הנביא נמצא עדיין בשלב אימות העובדה שהוא נביא אמת, נבואתו חייבת להתגשם על כל פרטיה, ואילו לאחר שהתברר כבר שהוא נביא אמת, נבואתו יכולה להתגשם בצורה חלקית.

3. ניתן לומר כי הכוזרי והרמב"ם חולקים בדבר הנבואה. מקובל לחשוב כי דעתו של הרמב"ם לגבי חובת ההתגשמות של נבואת נחמה הינה הדעה היחידה בעניין, אך ישנם מספר לא מבוטל של ראשונים החולקים עליו. בעל 'עקידת יצחק', כותב (שער צו): "יבטל דעת האומר שמדה טובה היוצאת מפי הקב"ה על פי נביא אינה חוזרת". ראשונים נוספים החולקים על הרמב"ם בעניין זה הם: הרלב"ג ('מלחמות ה'), מאמר שישי, פרק יג עמ' עה), ר' חסדאי קרשקש (אור ה'), מאמר שני, כלל ד, פרק ב), בעלי התוס' (יבמות נ, א ד"ה תדע), והאברבנאל (דברים יח, יד) וכן המהרש"א (ברכות ז, א) סובר כמותם. במאמר זה הבאנו דווקא את דעותיהם של הרמב"ן, ריה"ל והרשב"ם מכיוון שהם עוסקים ישירות בנושא הנבואות על הגאולה ועל ירושת הארץ, אך סברה פשוטה היא לומר שגם הסוברים כי כל נבואה (באשר היא) הינה על תנאי, לא יסכימו לאמירה כי לא תהיה גלות נוספת, וזאת מקל וחומר פשוט: אם נבואה שניבא נביא בשם ה'

יכולה להתבטל, קל וחומר שאמירה המובאת במדרש או בפרשן כלשהו יכולה לחזור. עיקרון זה - של נבואה שאיננה מתגשמת במלואה או שהיא נדחית לעתיד לבוא - מופיע בעוד מספר מקומות בתנ"ך, ולא כאן המקום לעסוק בכך. דוגמא יפה אפשר להביא דווקא מאחד הפסוקים המוכיחים לכאורה כי לא תהיה גלות נוספת.

הרב שבת מביא במאמרו את דברי ירמיה במגילת איכה: "תם עוונך בת ציון לא יוסיף להגלותך" (איכה ד, כב) ואת דברי רש"י, רד"ק ור' יוסף אלבו הטוענים בעקבות פסוק זה כי גלות אדום היא הגלות האחרונה. ואולם, מגילת איכה עוסקת בחורבן הבית הראשון, ולפיכך פשט הפסוק נאמר לגבי הבית השני. ירמיה בעצם מבטיח כי לא תהיה גלות שנייה, אך כנראה שהחטא גרם לכך שהנבואה לא התגשמה. לאחר הגלות השנייה, עוברת הנבואה אל הבית השלישי; אך כפי שהוכחנו מדברי הכוזרי והרמב"ן, החטא עדיין יכול לגרום לדחייה במימוש הנבואה.

מעניין גם לראות את דבריו החותכים של הרב יהודה עמיטל בנושא (עולם בנוי וחרב ובנוי, עמ' 56):

נביא לא טועה, ואף על פי כן יש פער גדול בין המציאות של בית שני לבין נבואתו של זכריה הנביא... מי שחושב שנבואת נביא הינה בלתי תלויה בהתנהגותם הרוחנית של בני ישראל - אינו מבין מה זאת נבואה.

ב. לשיטת הרב ארי שבט

1. דברי הרב שבט

במאמרו (עמ' 118) טוען הכותב כי:

כמו בימינו גם בזמן הרב הרצוג, היו שתי דרכים לראות את המציאות, היה מחנה אחד של אופטימיים, ולעומתו מחנה של פסימיים. כפי הנראה היה חשוב לרב הרצוג לפרסם שעלינו להסתמך על הקבלה שבנידון כדי להכריע לכיוון הביטחון בה' ונגד התבוסתנות. **האמונה בנבואה ובקבלה הזאת אינה נחשבת בגדר "אין סומכין על הנס".**

בהמשך (עמ' 119) נותן הרב שבט לדברים גם מסקנות מעשיות:

אם הצהיר הרב הרצוג שאין לסגת ואין לפחד מפני כוחות המעצמה הגרמנית, שהסתערו אז על ארץ ישראל, קל וחומר **שזהו חוסר ביטחון בה' (וגם חוסר היגיון) מצדנו לסגת מפני כמה פצמ"רים...**

אף שהרב שבט סבור (עמ' 119) כי רבנים מסוימים שוכחים לעיין במציאות, הוא עצמו אומר כאן כי אין חובה לשקול את המציאות מבחינה רציונלית. לדבריו, מכיוון שיש לנו הבטחה, אז זהו חוסר ביטחון מוחלט בה' לעשות כך. לנקודה זו יכולות להיות השלכות רבות נוספות ונביא פה רק דוגמא אחת לחידוד חשיבות העניין: האם מדינת ישראל צריכה להתחמש מפני כלי נשק להשמדה המונית כמו הפצצה האיראנית? לכאורה, לפי דברי הרב שבט, התעסקות בנושא זה מיותרת, מכיוון שלא קיימת בכלל אפשרות של השמדה המונית כזאת.

חשוב להדגיש שאין בדברים אלו מן הטענה כי ההסתכלות היחידה על המציאות הינה ההסתכלות הרציונלית. כמובן, קיימת מידת הביטחון בקב"ה, וישנם עוד מספר שיקולים אמוניים היוצאים מגדר בחינת המציאות היבשה. סוגיה זו - של היחס שבין מידת הביטחון לבין בחינת המציאות - הינה סבוכה ולא כאן המקום לעסוק בה. ברצוני רק להתמודד עם גישות המסתמכות על הבטחות ולכאורה מוציאות את בחינת המציאות מן הריאליה בצורה חריפה.

2. לסמוך על הנס

אף שכבר ערערתי על התפיסה הסוברת שקיימת הבטחה כי לא תהיה גלות נוספת, ברצוני להראות שגם הסובר שקיימת הבטחה כזו לא יוכל להוציא ממנה תכנים מעשיים ממשיים וילסמוך על הנס'. לצורך כך, אבסס את ההנחה שאין ביכולתנו להוציא תכנים מעשיים לחיינו מתוך הבטחות של הקב"ה.

עיקרון זה מובהר יפה בירושלמי (יומא א, ד):

לא היו מניחין אותו (-את הכהן הגדול) לוכל (-לאכול לפני יום כיפור), לא חלב ולא ביצים ולא גבינה ולא בשר שמן... שמואל אמר: ולא אתרוג ולא כל דבר שהוא מרגיל לזיבה. אף על פי כן היו קורין עליו את הפסוק הזה: "אם ה' לא יבנה בית וגו'". **ולא מן הניסים שהיו נעשין בבית המקדש הן? אמר רבי אבון: על שם "לא תנסו".** אמר רבי יוסי בי רבי בון: כאן בראשון וכאן בשני.

קושיית הירושלמי מתבססת על המשנה (אבות ה, ה):

עשרה ניסים נעשו לאבותינו בבית המקדש: **...ולא ארע לכהן הגדול קרי ביום הכיפורים**. לפי קושיית הירושלמי עולה שהייתה להם מסורת או הבטחה על הנס. תירוצו של ר' אבון מסביר את העניין: "על שם לא תנסו", ומפרשים קרבן העדה והפני משה במקום: **"שאין סומכין על הנס"**⁴.

עיקרון זה מופיע פעם נוספת בירושלמי (שקלים ו, ג), הקובע שיש להדיח את קרבי הקורבנות דווקא על שולחן של שיש כדי שלא יסריחו מהחום; ואף שאחד הניסים שהיו במקדש הוא "שלא הסריח בשר הקודש מעולם" (אבות שם), אומר הירושלמי "אין מזכירין מעשה ניסים"⁵. אחד מהניסים שנעשו בבית המקדש שהובאו במשנה באבות הוא: "ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם". לעומת זאת, במשנה (סוכה ד, י) אנו רואים שהקפידו גם במקדש על איסור מים מגולים מחשש שמא נחש הטיל בהם ארס, ולא סמכו על הנס. והדברים מובאים להלכה בפר"ח (יו"ד סי' קטז ס"ק א בסופו):

דהיכא דקביעא היזקא שאני, דלא סמכין אנסא. אי נמי, הנס היה במה שאינם יכולים להיזהר, דהיינו נשיכת נחש בגוף האדם וכיוצא; אבל במה שבידו של אדם להיזהר ולהישמר ממנו, כגון אוכלין ומשקין שבידו לכסותם - בהני לא הוה מתעביד ניסא...

לסיכום, למרות המסורת וההבטחה (אם אכן יש כזאת) שלא תהיה גלות נוספת, איננו יכולים לבחון את המציאות בהתאם לכך ולסמוך על הנס.

3. שיטת הרב קוק

עד כה הובאו הדברים יותר במישור התיאורטי. הרב קוק מוריד זאת למישור הפרקטי (משפט כהן עמי שכז-שכח), וכותב:

אותו הביטחון של ההשגחה העליונה אינו פוטר אותנו כלל מחובת ההשתדלות על הצלת

4. וכ"כ רבינו יונה בפירושו לאבות, וכן במחזור ויטרי.

5. ועיי פני משה, קרבן העדה ותקלין חדתינן שם, ורע"ב שם פ"ו מ"ד. וכעין זה כתב התוי"ט (דמאי א, א; אבות ה, ה). יש להעיר שבתלמוד הבבלי ובפוסקים המושג "לסמוך על הנס" אינו מופיע במובן של פעולה ע"פ הבטחה אלא במובן של להכניס את עצמך למצב מסוים בשאיפה שהי ידאג לך. רק בפסחים סד, ב, שם ישנה מחלוקת בשאלה אם לאחר שנכנסת כת ראשונה לבית המקדש נועלים את דלתות העזרה מפני הצפיפות, קיימת התלבטות אם כשהגמרא אומרת לסמוך על הנס היא מתכוונת לסמיכה על הבטחה או שמא לביטחון בקבי"ה שיעשה נס. רבא סובר שנועלים את הדלתות (אין סומכין על הנס) ואביי סובר שלא נועלים אלא הן ננעלות מעצמן. הרמב"ם (הל' קרבן פסח א, יא) פסק כרבא, ומכאן שהכריע שאין סומכין על הנס. בנוסף לכך, העיון יעקב והצ"ח מסבירים שאביי סבר כך רק במקרה הספיצפי הזה.

גם לרש"י יש התייחסות לסוגיית 'לסמוך על הנס', בפירושו לגמרא בשבת כב, ב: "עדות היא לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל... זו נר מערבי, שנותן בה שמן כמידת חברותיה, וממנה היה מדליק ובה היה מסיים". ומפרש רש"י: "ובה היה מסיים ההטבה - לפי שהשאר היה מטיב שחרית, וזו מטיב בין הערביים... והא דאמרין בסדר יומא (לג, ב): 'הטבת חמישה נרות קודם להטבת שני נרות', משמע: כולו הוה מטיב שחרית, ויליף לה מקראי - **היינו בשלא היה הנס מתקיים והיה מוצאו שכבה, דלא סמך קרא אניסא, וכל זמן שהיו ישראל חביבין - היה זולק כל היום, והיינו עדותה**". ומכאן שבזמן שהיו ישראל חביבין לפני המקום, היה הנס מתקיים, אבל בזמן שלא היו חביבים לא היה מתקיים הנס (שגרם החטא). והפסוק מורה מה לעשות גם במצבים שבהם מובטח נס, מפני שהנס מותנה בכך שלא יגרום החטא. ועיי רש"י שבת קכד, א ד"ה משום איעפושי.

הכלל, בכל היכולת שבידינו, ולדי ית"ש נתכנו עלילות איך לקשר את המידות הנראות לנו הפכים: **ביטחון גמור על קיום מצד אחד וחובת השתדלות בכל מה שיוכל לחזק את קיומה, וק"ו להסיר שום סכנה שתוכל ח"ו להביא עליה השמד וכליו, ד' יצילנו, ואנחנו בהדי כבשי דרחמנא למה לן, וחייבים אנו לעשות כל המצוי בידנו.**

ודברים דומים כתב הרב קוק בעין איה (ברכות ט, יד):

...אמנם רק בזה המצב יצדק ההעזר בניסים, במקום שאין יד ההשתדלות וגבורת אדם מגעת שם, על זה יועילו, להודיע כי ד' אתנו, וגם במקום שכבר פס כל עזר מצד הטבע תשועת ד' תשגבנו... **אמנם במקום שגבורה וחריצות גיבורי מלחמה תוכל להגיע למטרת החפץ, חלילה להתרפות בביטחון ניסי.** ביטחון כזה מביא מורד לב ועצלות ושקיעת רוח הגבורה, שהוא חסרון לאומי גדול מאוד...

למדנו צורת הניסים ושימושם הראוי, שעלינו לקוות עליהם רק במקום קוצר יד ההשתדלות והחריצות הלאומית. **אבל במקום שאפשר על פי אופנים מוסריים נאותים לחלץ כוח ולעמוד בעצה וגבורה לתשועתנו הלאומית, חלילה לנו שיחלישו זכרון הניסים את גבורתנו הכללית.** דבריו של הרב קוק נוקבים וברורים. עלינו לעשות את כל ההשתדלות האפשרית מצידנו ו"חלילה להתרפות בביטחון ניסי".

על פי זה עלינו להבין את דבריו של הרב קוק באורות התחיה (פרק כו):

מאמין הוא העם כולו, שאין גלות עוד אחרי הגאולה ההולכת ומתחלת שלפנינו, ואמונתו העמוקה הזאת היא בעצמה רז קיומו הוא, סוד ה' נגלה במהלכו ההיסטורי, והמסורת העתיקה מעידה על אור נשמתו המכרת את עצמה ואת כל ייחוסיה מאורעותיה עד דור אחרון, דור צופה לישועה קרובה.

קשה לדעת למה בדיוק התכוון הרב קוק באומרו "מאמין הוא העם כולו", האם התכוון שזהו דבר בטוח או שמא רק אמונה של העם, אך הנקודה שאותה הוא מבהיר כאן, היא הנקודה שצריכה להנחות אותנו: האמונה, הציפייה כי לא נראה עוד גלות, איננה אמורה לגרום לרפיון ולסמיכה על הנס. להיפך, ציפייה זו שבלבבות ישראל היא רז קיומו של העם, היא זו שגורמת לו לפעול ולעשות יותר ויותר: מחד לא להירתע מקשיים ומספקות, ומאידך לא לסמוך על אף אחד ואף לא על הנס. זוהי האמונה שאותה אנו צריכים, אמונה הגורמת לנו להוסיף אומץ.

4. דברי הרב הרצוג

הרב אשר מזוהה יותר מכול עם האמירה כי לא תהיה גלות נוספת הוא הרב הרצוג, רבה הראשי הראשון של מדינת ישראל. כידוע, הרב הרצוג אמר פעמים רבות כי מקובלנו מרבתינו שלא תהיה גלות נוספת⁶. לעניות דעתי, גם הרב הרצוג לא הוציא מאמירה זו הוראה מעשית לכלל, אלא השאיר אותה בגדר של העלאת מורל העם בעת משבר.

בתשובה בעניין מלחמת העצמאות כותב הרב הרצוג (שו"ת היכל יצחק, או"ח סי' לט):

ומה שהעיר בזה שאמרת דעתי, שזוהי מלחמת מצוה מכמה טעמים... אפילו לאלה הסוברים שאין כאן אלא ענין של הצלת ישראל במובן של פיקוח נפש דרבים... והמובן של רבים בדבריי איננו איזה מספר של יהודים, אלא הצלת כלל ישראל, והיינו שהיישוב נחשב לכל קהל ישראל, והשמדת היישוב עלולה לגרום אחריה תנועת השמדה ח"ו לעם ישראל בכל העולם.

6. לגרסאות השונות בדבריו עיין במאמרו של הרב ארי שבת, 'צהרי' כא, עמ' 116-118.

ואותו רעיון בדיוק נמצא גם במאמרו של הרב הרצוג: "על הקמת המדינה ומלחמותיה" (המופיע ב'תחומין' ד). בסוף המאמר (עמ' 23) מופיעים הדברים הבאים:

וזה בכלל פיקוח נפש שלא לתת שיבוא לידי התנפלות על הכלל, והוא הדבר הזה, שאם ח"ו ניכנע להם, וממילא בכלל זה שיקחו ממנו את נשקנו, **סוף שנבוא לידי טבח כללי, ח"ו, ועל כן מחובתנו להילחם בהם, ואין צריך לומר שזוהי מלחמת מצוה ועלינו להיכנס לספק נפשות כדי למנוע השמדה ודאית שאי אפשר שלא יבוא לידי מצב כזה.**

אנו רואים שכאשר הרב הרצוג בא לפסוק הלכה, הוא מכיר באפשרות של השמדת היישוב ואומר שאי אפשר שלא נבוא לידי מצב כזה (אם כמובן לא נמנע זאת). והרי מקובלים אנו כי חורבן שלישי לא יהיה! והתירוץ פשוט: אכן קיימת מסורת כזאת, והרב הרצוג אף השתמש בה על מנת להעלות את מורל העם ולמנוע פאניקה בשעה שהגרמנים עמדו על שערי ארץ ישראל (שאילו היה העם מחליט לברוח מהארץ, זה בעצמו היה פיקוח נפש). אך כאשר פוסקים הלכה לכלל ישראל, אין בוחנים מציאות על סמך מסורת. הדבר גם תקף לגבי הוכחה ממדרשים. מטרתם של המדרשים היא להציב לנו אידיאלים נשגבים, ערכים שלאורם נלך, מטרתם איננה לשמש לנו לפסיקת הלכה ולסתור לנו דברי תורה מפורשים על שכר, עונש ובחירה חופשית, כמו שיוכח להלן מדברי הרמב"ם.

5. בין אגדה והלכה

הרב שבט מנסה להתבסס במאמרו גם על כך שהרמב"ם חישב את הקץ. מחישוב זה, לומד הרב שבט כי הרמב"ם סבר כי הגאולה השלישית היא הגאולה האחרונה, ומכאן, מכיוון שהיום אנו באתחלתא דגאולה אז לא יכולה להיות עוד גלות. עם טיעון זה התמודדנו כבר בחלק הראשון של המאמר, אך בנוסף לזאת, יהיה קשה לייחס לרמב"ם את האמרה "גלות נוספת לא תהיה", וזאת משתי סיבות אחרות:

1. הרמב"ם בה'י תשובה (ז, ה) תולה את הגאולה בתשובה:

כל הנביאים כולן צוו על התשובה ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה.

לאור מצבו הרוחני של עם ישראל כיום, סביר להניח שעדיין מוטל עלינו הצורך בתשובה, ומכאן שעוד לא מילאנו לחלוטין את התנאי לגאולה על פי הרמב"ם והגלגל עלול לחזור אחורנית.

2. שני יסודות חשובים בגישת הרמב"ם הינם הבחירה החופשית והשכר והעונש. אמירה כי גלות נוספת לא תהיה סותרת יסודות אלו במובהק, שהרי אם נמצאת בידינו הבחירה לעשות כרצוננו, הרי אנו יכולים גם לחטוא בחטאים אשר העונש עליהם הוא גלות.

ואם בכל זאת יתעקש אדם להביא את המדרשים המועטים שמהם יוצא במעורפל כי גלות נוספת לא תהיה, דבריו של הרמב"ם באיגרת לרבי עובדיה הגר על ענין הבחירה החופשית יתרצו גם את זאת:

כל מה שאמרת כי כל מעשה בני האדם אינו בגזירה מלפני הבורא - הוא האמת שאין בו דופי... וכשימצא פסוק מדברי הנביאים או דבר מדברי חכמים חולק על עיקר זה וסותר ענין זה - ידרוש ויבקש בעין לבו, עד שיבין דברי הנביא או דברי החכם: אם יצאו דבריהם מכוונים כענין המפרש בתורה - הרי מוטב, ואם לאו - יאמר: דברי הנביא הזה, או דברי חכם זה, איני יודע דברים שבגון, ואינן על פשוטן.

(אגרות הרמב"ם, תרגום הרב שילת, עמ' רלו-רלו)

הרמב"ם אינו מוכן לקבל שמדרש מסוים או פסוק אחד מדברי נביא ידחה את אחד מעיקרי

היהדות⁷. התורה מזהירה אותנו בפסוקים מפורשים שחטאינו יכולים לגרום לכך שנגלה מארצנו. המשנה באבות מפרטת לנו את ארבעת החטאים שעליהם נגלה מארצנו. לפיכך, מסביר הרמב"ם, גם אם נמצא מדרש או פסוק הסותרים יסוד חשוב שכזה, עלינו לנסות להבין את המדרש (או הפסוק) בצורה אחרת או להגיד שאיננו מבינים את דבריו⁸.

6. דברי הרב חרל"פ

רב נוסף המשמש הסתמכות לכך שלא תהיה גלות נוספת הוא הרב חרל"פ (ממעייני הישועה עמ' רכז). אך נראה שגם הרב חרל"פ סבר שעדיין צריך לחשוש שמא יגרום החטא. וכך הוא כותב שם (עמ' קמא):

כלל ישראל ממידת יעקב אביהם בקרבם, כמו שאצל יעקב אבינו נאמר "וירא יעקב מאוד ויצר לו - שמא יגרום החטא" (ברכות ד, א) עד כדי כך שחשש "פן יבוא והכני אם על בנים", כן הוא עניין הייאוש מן הגאולה, שאמרו על זה "אין בן דוד בא עד שיתייאשו מן הגאולה" (סנהדרין צז, א), שישאל יראים ומפחדים הם שמא יגרום החטא, וכמו שיעקב אף על פי שהובטח לו מאת הקב"ה, בכל זאת ירא ופחד שמא יגרום החטא, כן ישראל, אף על פי שהובטחו על הגאולה מפיו של הקב"ה, יראים ומפחדים שמא יגרום החטא, וזה להם למעליותא גדולה, שהולכים בעקבות אביהם ובשביל זה עצמו שבתוך פנימיותם הם מכירים ערך החטא וכמה הוא יכול לגרום יגון וצער, זוכים הם לגאולה.

סיכום

בחלקו הראשון של המאמר הוכח על פי דברי הכוזרי והרמב"ן שהגאולה ונבואות אחרית הימים תלויות בחטא עד אשר יתגשמו במלואן. אנו נמצאים כיום בשלב של 'אתחלתא דגאולה', ועוד לא הגענו אל הגאולה השלמה. לפיכך, אנו עדיין לא מצויים בשלב שממנו כבר לא תהיה דרך חזרה. בחלקו השני של המאמר הוכח כי גם אם נטען שאנו בטוחים בכך שלא תהיה גלות נוספת, אין אנו יכולים להשתמש בהבטחה זו לפסיקת הלכה ולעיון במציאות. מטרתו של מאמר זה איננה זריעת ייאוש שיוביל לחוסר עשייה. להיפך, מטרתו למנוע רפיון והרגשה של תעודת ביטוח, ולמנוע ישיבה על מי מנוחות. בזמן משבר שכזה, במקום להדגיש כי לא תהיה גלות נוספת, אנו חייבים להדגיש כי הקרקע בוערת מתחתנו, וזאת בתחומים רבים: החורבן של גוש קטיף וצפון השומרון, העוני והזנחת העניים, תרבות הפריצות, הקיטוב החברתי ועוד ועוד. ונסיים בתפילה לבורא עולם, שלא נדע גלות נוספת.

7. עיקרון זה מופיע פעם נוספת בדברי הרמב"ם באיגרתו לחכמי מונטפזליר על גזירת הכוכבים. עיי' אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, ח"ב, עמ' תפח.

8. וכעין זה מובא באוצר הגאונים בשם רב האי גאון (חגיגה ס"י סז), שלא לסמוך להלכה על ענייני אגדה. וכן עיי' בדברי רב שרירא גאון באוצר הגאונים חגיגה ס"י סח ובדעת רב סעדיה גאון במילואים לאוצר הגאונים שם עמ' 65, וכן בשו"ת נדע ביהודה מהדורה תניינא, יו"ד ס"י קסא ובשדי חמד, כללים א אות צה. וכך אמר גם הרצ"ה קוק (מתוך התורה הגואלת ב, עמ' רצ) שאין לפסוק הלכה על פי המדרש המפורסם על 'שלושת השבועות', משום שאין פוסקים הלכה על פי דברי אגדה.

